

هیدروپلیتیک رودخانه مرزی اترک و تأثیر آن بر روابط ایران و ترکمنستان

حمیدرضا پاک‌نژاد منکی* - دانش آموخته دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران
عزت‌اله عزتی - دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران، گروه جغرافیا، تهران، ایران

پذیرش نهایی: ۱۳۹۰/۳/۲۵

دریافت مقاله: ۱۳۸۹/۹/۱۱

چکیده

آب شیرین از نزولات آسمانی است و بارش نزولات آسمانی در جهان یکسان نبوده و تابع اقلیم مناطق جغرافیایی است. بخش مهمی از آب‌های سطحی در امتداد مرزهای جغرافیایی دو یا چند کشور جاری است. غلبه مفهوم ژئواکونومی در استفاده از رودخانه‌های مرزی، آب‌های مشترک را به یکی از موضوعات چالش‌انگیز در روابط دولت‌ها و ملت‌ها تبدیل نموده که رودخانه‌های مرزی ایران در شمال و جنوب کشور نیز از این قاعده مستثنی نیست. این تحقیق در نظر دارد روشن نماید که ژئواکونومی رودخانه مرزی اترک پس از فروپاشی شوروی سابق و تشکیل کشور ترکمنستان چه تأثیری بر امنیت سیاسی و اقتصادی مناطق ترکمن صحرای ایران و روابط دو کشور دارد؟ برای پاسخ به سؤال مذکور از روش منابع کتابخانه‌ای و اینترنتی، جمع‌آوری اسناد و آرشیو موجود و روش میدانی استفاده شده است. تحقیق حاضر براساس این فرضیه شکل گرفته که بین تغییر استراتژی جهانی پس از فروپاشی شوروی سابق و غلبه مفهوم ژئواکونومی، استفاده از آب رودخانه مرزی اترک بیشتر و اهمیت آن را در روابط بین ایران و ترکمنستان، دو چندان نموده است. نتایج بدست آمده حاکیست که ایران در منطقه نیمه خشک خاورمیانه و جنوب غربی آسیا قرار دارد و متوسط بارش سالانه آن ۲۰۰ میلی‌متر است و توسعه کمی و کیفی آن، کنترل آبهای مرزی را ضروری نموده است.

ترکمنستان نیز کشوری کم‌آب و دارای اقلیم بیابانی که صد درصد منابع آبی آن از کشورهای همسایه تأمین شده و رودخانه مرزی اترک دومین منبع تأمین آب شیرین آن است. برداشت بی‌رویه آب توسط ترکمنستان و نداشتن رژیم حقوقی مناسب، زمینه چالش و منازعه بر سر آن در روابط بین دو کشور سایه انداخته است.

واژگان کلیدی: هیدروپلیتیک، رودخانه‌های مرزی، اترک، ژئواکونومی، ایران، ترکمنستان

۱. مقدمه

آب شیرین تنها ماده‌ی حیاتی انسان‌ها و موجودات کره زمین است که بشر توانایی تولید آن را ندارد. از مجموع آب‌های موجود در آب‌کره‌ی زمین ۹۷ درصد آن شور می‌باشد. تقریباً ۹۷ درصد از آب موجود در کره زمین، برای مصارف انسانی غیر قابل استفاده‌اند و تنها ۳ درصد منابع آب شیرین وجود دارد (سایت آفتاب: ۱۳۷۸). افزایش جمعیت طی ۵۰ سال گذشته، توسعه صنایع، نیاز به تولید مواد غذایی بیشتر و بالا رفتن سطح بهداشت فردی و اجتماعی، اهمیت آب شیرین را نسبت به گذشته زیاد نموده و اثرات کمبود آب شیرین در مناطق خشک و نیمه خشک باعث منازعه و درگیری بر سر حوضه‌های آبخیز مشترک رودخانه‌های مرزی شده است (خسرو شاهی، ۱۳۸۵: ۲).

بنابر این هیدروپلیتیک رودخانه‌های مرزی در منطقه جنوبغربی آسیا، آسیای مرکزی به عنوان یک معضل مهم در روابط بین دولت‌ها و ملت‌ها خودنمایی می‌کند «با توجه به این مسئله بررسی بحران‌های پیش روی ناشی از کمبود آب یکی از مباحث مورد توجه در جغرافیای سیاسی درآمده است. به بیان دیگر هیدروپلیتیک از جمله زیرمجموعه‌های علم جغرافیای سیاسی می‌باشد که به بررسی نقش آب در رفتارهای سیاسی با مقیاس‌های مختلف می‌پردازد. با توجه به مصرف فزاینده آب در آینده و افزایش مصرف کشورهای فرادست رودها در بهره برداری از این منابع، شاهد مشاجرات هیدروپلیتیک میان ملت‌ها مشاهده می‌شود» (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۰۰). ایران کشوری کم آب و دارای اقلیمی نیمه خشک است. میانگین بارش باران ۲۰۰ میلی‌متر در سال می‌باشد بنابراین کنترل آب‌های سطحی و استحصال آن به منظور تأمین نیازهای جمعیت فعلی و آینده ضروریست. بخش مهمی از آب‌های سطحی در مرزهای ایران با همسایگان آن جاری است. «کشور جمهوری اسلامی ایران با کشورهای همجوار دارای مرزهای آبی متعدد و متنوعی می‌باشد، نزدیک به ۲۲ درصد (۱۹۱۸ کیلومتر) از مرز مشترک کشور را ۲۶ رودخانه‌ی کوچک و بزرگ تشکیل می‌دهند.» (Iranrivers, 2010/01/10).

بر اساس پیش بینی کارشناسان، جمعیت ایران تا سال ۱۴۰۰ شمسی افزایش زیادی می‌یابد، اگر برای تأمین نیازهای آبی و غذایی آن، کنترل و مهار آب‌های شیرین مد نظر دولت قرار نگیرد بحران کمبود آب باعث به وجود آمدن تنش‌های سیاسی و اجتماعی در جامعه خواهد شد. «جمعیت ایران تا سال ۱۴۰۰ شمسی به مرز ۱۰۰ میلیون نفر خواهد رسید که کاهش شدید سرانه متوسط منابع آبی در دسترس را به همراه خواهد داشت. تأمین نیازهای آبی و غذایی این جمعیت، خودکفایی در تولید گندم و خوداتکایی در تولید برخی محصولات استراتژیک سرمایه گذاری‌های عظیمی در احداث طرح‌های زیر بنایی آبی را طلب می‌کند» (اردکانیان و سهرابی، ۱۳۸۵: ۵).

در حال حاضر بخش زیادی از زمین‌های کشاورزی ایران در شمال کشور (استان‌های گلستان و اردبیل) به دلیل کمبود آب شیرین پایدار به زیر کشت نمی‌رود و این مسئله باعث از بین رفتن منافع ملی ایران در عرصه اقتصادی شده است. نمود عینی چنین مشکلاتی باعث تحرک و توجه مسئولین دولتی به حوضه‌های مشترک آبی گردید. پرویز فتح وزیر وقت نیروی ایران در این رابطه می‌گوید: «جمهوری اسلامی ایران در رابطه با آب‌های مرزی مشترک با همسایگان خود مطابق با منافع ملی عمل می‌کند چرا که آب‌های مرزی جزء منافع ملی هر کشوری است و مرزنشینان ایران نیز از این آب‌ها بهره می‌گیرند، البته مهار آب‌های مرزی تابع شرایط بین‌المللی است» (ایران پترو، ۱۳۸۹: ۲). تسلط و مهار آب‌های سطحی به خصوص آب‌های مرزی همیشه منشأ درگیری و تخاصم بین ایران و همسایگان آن بوده است، نمونه واضح آن جنگ تحمیلی عراق بر علیه ایران پیرامون کنترل رودخانه مرزی اروند رود می‌باشد. در شمال کشور نیز ایران با همسایگان شمالی خود پیرامون مرزهای آبی و خشکی دارای مشکلات حل نشده است.

کشور ترکمنستان به دلیل قرار گرفتن در صحرای قزل قوم از کشورهای کم آب آسیای مرکزی می‌باشد. «رودخانه‌های منابع آب شیرین ترکمنستان بسیار اندک است و سیستم‌های وسیعی از کانال با شرایط سختی آب را برای نوشیدن و آبیاری منتقل می‌کنند. چنان که تنها منابع آب ترکمنستان رودخانه‌هایی هستند که از کشورهای همسایه سرچشمه می‌گیرند» (ویکی پدیا، ۲۰۱۰). براساس مطالعات انجام شده تمامی آب مصرفی کشور ترکمنستان در زمینه‌های شرب و کشاورزی خارج از مرزهای جغرافیایی ترکمنستان تأمین می‌گردد. «تمامی آب مصرفی ترکمنستان و ۵۰ درصد از آب‌های ازبکستان از خارج تأمین می‌گردد» (فروغی، ۱۳۸۲: ۱۶۹).

اولین منبع تأمین کننده آب شیرین ترکمنستان، جمهوری تاجیکستان بوده و دومین منبع تأمین کننده آب مصرفی ترکمنستان، ایران می‌باشد. «دو کشور (تاجیکستان و قرقیزستان) یاد شده بیش از ۸۰ درصد از کل آب مورد استفاده در آسیای مرکزی را تأمین می‌کند» (کنعانی، ۱۳۸۲: ۳۲۸).

آب شیرین اعم از آب‌های مشترک و مرزی ایران و تاجیکستان، نقش تعیین کننده‌ای در استراتژی‌های سیاسی و اقتصادی ترکمنستان دارد. بنابر این مطالعه آب رودخانه مرزی اترک و تأثیر آن بر روابط ایران و ترکمنستان به دلیل اهمیت هیدروپلیتیک و ژئواکونومیک آن، از اهداف تهیه این مقاله می‌باشد.

۲. مبانی نظری تحقیق

در عصر کنونی منشاء بسیاری از درگیری‌ها، منازعات منطقه‌ای بین دولت‌هایی است که دارای حوضه‌های آب ریز مشترک می‌باشند. «تعداد ۱۲۶۳ رودخانه با حوضه‌های آبریز وسیع در سطح جهان وجود دارد که میان دو یا چند کشور در جریان است این حوضه‌های آبریز مشترک ۴۵/۳ درصد از خاک کره زمین را در برمی‌گیرد. در کشورهای عربی و خاورمیانه درصد زیادی از منابع آب‌های سطحی را رودخانه‌های مشترک تشکیل می‌دهد که از این نظر منطقه پرتنشی برای جهان می‌باشد» (خسروشاهی، ۱۳۸۵: ۲).

تغییر استراتژی جهانی پس از فروپاشی شوروی سابق و اهمیت کشورها به استراتژی اقتصادی در مرزهای مشترک به جای استراتژی‌های دفاعی و امنیتی، مرزهای ایران به خصوص مرزهای رودخانه‌ای شمال کشور از جمله اترک، اهمیت زیادی پیدا نموده است. مرزهای نو ظهور در شمال کشور، مرزهای تعریف شده‌ای نبوده، بنابراین می‌تواند به صورت بالقوه منشاء بحران در روابط ایران با دولت‌های نو ظهور باشد. «هریک از مرزهای تعریف نشده (ایران در شمال کشور)، بالقوه منشاء بحران در روابط دو جانبه ایران با همسایگانش خواهد بود، از این رو توصیه می‌شود، دولت و حکومت سعی خود را در جهت تعریف مرزهای مشترک و تثبیت آن در قالب قراردادهای دو جانبه به کار ببرد» (حافظ نیا، ۱۳۸۱: ۳۶۹). اهمیت آب شیرین و کنترل آب‌های سطحی و رودخانه‌ای به حدی است که سازمان ملل قرن ۲۱ را قرن هیدروپولیتیک نامگذاری نموده است.

۳. روش شناسی تحقیق

در این تحقیق سؤال اصلی این بود که ژئواکونومی رودخانه مرزی اترک پس از فروپاشی شوروی سابق چه تأثیری بر امنیت سیاسی و اقتصادی مناطق مرزی ترکمنستان و ترکمن صحرای ایران دارد؟

براساس مطالعه اولیه این فرضیه نیز شکل گرفته که بین تغییر استراتژی جهانی پس از فروپاشی شوروی سابق و تشکیل مناطق جدید ژئوپولیتیکی از جمله آسیای مرکزی و تغییر رویکرد در استفاده از رودخانه‌های مرزی از جمله رودخانه اترک، ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. برای گردآوری اطلاعات به منظور پاسخ‌گویی به سؤال تحقیق و ارزیابی فرضیه از روش‌های زیر استفاده شده است:

۱. روش جستجو در منابع کتابخانه‌ای و اینترنت: برای تهیه مباحث نظری و پیشینه‌ی موضوع از این روش استفاده شده است.

۲. روش اسنادی و آرشیو: جهت تهیه اطلاعات و آمار جمعیت ساکن در منطقه گلستان به خصوص شهرهای مرزی ترکمن صحرای ایران، میزان آب‌های سطحی و زیرزمینی،

زمین‌های کشاورزی از اسناد آرشیو استانداری گلستان، وزارت نیرو آب منطقه‌ای مازندران و گلستان استفاده شده است.

۳. روش میدانی و توصیف مشاهدات: در این روش با حضور در مناطق ترکمن صحرا و شهرهای مرزی ایران با ترکمنستان، شخصاً به مشاهده منطقه مورد مطالعه پرداخته و از اطلاعات صاحب نظران منطقه برای تکمیل اطلاعات استفاده شده است.

۴. یافته‌ها

۴-۱. هیدرولوژی حوضه‌ی شرق دریای مازندران (استان گلستان)

منابع آب استان گلستان در شرق حوضه‌ی آبخیز دریای مازندران از دو طریق و تأمین می‌گردد. بخشی از این منابع با جاری شدن آب از سرچشمه‌های کوه‌های داخلی اطراف استان مثل رشته کوه‌های البرز و کوه‌های استان خراسان بوده و بخش دیگر آن از رشته کوه‌ها و ارتفاعاتی که در بیرون از قلمرو جغرافیایی ایران قرار دارد نظیر کوه‌های کوپت داغ در ترکمنستان و کوه‌های افغانستان که سرچشمه‌های رودهای برون مرزی (هریرود - اترک) از این نواحی می‌باشد.

اما مهم ترین حوضه‌های منابع آبی ایران در منطقه گلستان عبارتند از :

۱. حوضه‌ی آبریز رودخانه مرزی اترک که یکی از مهم ترین منابع استحصال آب استان گلستان می‌باشد. رودخانه اترک خارجی و اترک داخلی در محلی موسوم به چات با یکدیگر تلاقی نموده و پس از طی مسیری ۸۰ کیلومتری در طول مرزهای ترکمنستان و جمهوری اسلامی ایرانی در محلی به نام داشلی برون وارد خاک ترکمنستان می‌گردد. «حجم جریان سالیانه در محل چات حدود ۴۴۰ میلیون متر مکعب بوده که ۲۲۰ میلیون متر مکعب از آن سهم ایران بوده که ۸۵ میلیون متر مکعب در حال حاضر در دست بهره برداری است.» (ایران ریورز، ۲۰۱۰: ۲). همان طوری که مشاهده می‌شود براساس اعلام این سایت که وابسته به وزارت نیروی ایران می‌باشد، علی رغم این که مقامات محلی می‌توانند به میزان ۲۲۰ میلیون متر مکعب آب از این حوضه‌ی مشترک آبی با ترکمنستان استفاده نمایند کمی بیشتر از یک سوم این میزان (۸۵ میلیون متر مکعب) مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد در صورتی که بخش‌های زیادی از ترکمن صحرا به دلیل نداشتن منابع آب پایدار، با استفاده از کشت دیم کشاورزی می‌گردد.

۲. دومین منبع آبی این استان که بین سه کشور افغانستان - ایران و ترکمنستان مشترک می‌باشد رودخانه مرزی هریرود است. «میزان برداشت فعلی آب از رودخانه هریرود ۱۵۰ میلیون متر مکعب است و این رودخانه که حدود ۱۱۲ کیلومتر از مرز مشترک ایران و ترکمنستان را تشکیل می‌دهد پس از دریافت شاخه کشف رود از ایران

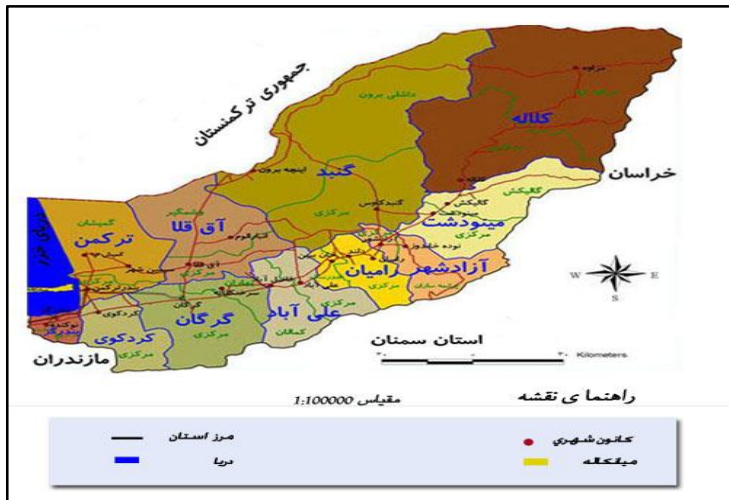
خارج می‌شود. میزان آب خروجی از این نقطه شاید به دلیل کم‌اهمیتی آن تا کنون گزارش نشده است و لیکن به نظر می‌رسد این مقدار می‌تواند به عنوان درصدی از آب خروجی کشور به حساب آید» (ایران ریورز، ۲۰۱۰: ۲).

۳. رودخانه داخلی گرگان رود: این رودخانه از ارتفاعات و کوه‌های البرز سرچشمه گرفته و پس از طی مسیر از کوه‌های جنگل گلستان و ورود به بخش‌های مرکزی استان، جزء منابع تأمین آب‌های استان می‌باشد. طول این رودخانه حدود ۳۵۰ کیلومتر برآورد شده است.

۴. آب رودخانه قره سو نیز از منابع تأمین کننده آب استان گلستان می‌باشد این رودخانه از ارتفاعات شهرستان گرگان و کردکوی سرچشمه می‌گیرد. ضمناً رودهای کوچکی در حوضه‌ی خلیج گرگان وجود دارد که سرچشمه‌های آن از تپه‌های اطراف شهرهای بندرگز و کردکوی بوده و پس از مصارف داخلی به خلیج گرگان و دریای مازندران می‌ریزند. «پتانسیل کل منابع آبی استان گلستان (اعم از رودخانه‌های داخلی و مرزی) ۲/۴۸۵ میلیارد متر مکعب و حجم بهره برداری شده آن ۱/۵۲۲ میلیارد متر مکعب (۶۲ درصد) برآورد می‌گردد.

میزان آب کشاورزی و شیلات ۱۴۰۹/۹ میلیون متر مکعب، آب شرب شهری و روستایی ۱۰۰ تا ۹۹ میلیون متر مکعب و صنعت و معدن بالغ بر ۱۳ میلیون متر مکعب را به خود اختصاص داده‌اند» (صادقی، ۱۳۸۱).

به دلیل کمبود آب پایدار در امور کشاورزی که بیشترین مصرف آب‌های سطحی و زیرزمینی در این بخش می‌باشد، حدود دوسوم زمین‌های کشاورزی استان با استفاده از کشت دیم و یا بلا استفاده در امور زراعی باقیمانده است. در صورتی که می‌توان با استحصال آب‌های سطحی و زیرزمینی بیشتر که بخشی از آن باید از رودخانه‌های مرزی استان تأمین و مورد بهره برداری قرار گیرد مشکل آب کشاورزی استان برطرف شود. «مساحت اراضی استان حدود ۸۸۰۰۰۰ هکتار بوده که در حال حاضر ۶۵۰۰۰۰ هکتار آن به صورت دیم و آبی کشت می‌شود. حدود ۳۰۰۰۰۰ هکتار از اراضی مذکور آبی و حدود ۳۵۰۰۰۰ هکتار دیم و بقیه اراضی به مقدار ۲۳۰۰۰۰ هکتار به دلیل عدم تأمین آب به صورت مرتع یا فاقد کشت می‌باشد. جهت توسعه کشت آبی اراضی مذکور با توجه به شیوه آبیاری موجود حدود ۲ میلیارد متر مکعب آب مورد نیاز می‌باشد» (سیمای استان گلستان، ۱۳۸۸، بخش امور زیر بنایی: ۱). کمبود آب برای توسعه اقتصادی استان یک معضل جدی است در صورتی که آب‌های سطحی مشترک در مرزهای بین ایران و ترکمنستان با ظرفیت پایین بهره‌برداری می‌گردد استحصال آب از این منطقه با ظرفیت بالا و انتقال آن به دشت‌های ترکمن صحرا و مناطق دشتی گرگان می‌تواند زمین‌های بیشتری را به زیر کشت ببرد.

شکل ۱. نقشه منطقه مورد مطالعه

۴-۲. جغرافیای طبیعی و سیاسی گلستان و ترکمن صحرا (حوضه‌ی آبریز رودخانه مرزی اترک)

۴-۲-۱. جغرافیای طبیعی استان گلستان

استان گلستان از استان‌های شمالی کشور به مرکزیت شهر گرگان می‌باشد. این استان در شرق دریای خزر قرار دارد. استان گلستان با وسعت حدود $20437/7$ کیلومتر مربع معادل $1/3$ درصد از کل مساحت کشور و بیست و یکمین استان ایران از حیث وسعت می‌باشد. این استان از شمال به جمهوری ترکمنستان؛ از غرب به استان مازندران و دریای خزر و از جنوب به استان سمنان منتهی می‌شود.

بخش عمده استان گلستان آب و هوای معتدل خزری دارد ولی جلگه گرگان به لحاظ مجاورت با صحرای ترکمنستان، دوری از دریا و کاهش ارتفاعات، آب و هوای نیمه بیابانی و گرم دارد. مراتع عمده فشلاقی استان در جلگه گرگان است که بین رودخانه گرگان و مرز ترکمنستان قرار دارند. میزان بارندگی سالانه آن 200 تا 700 میلی متر گزارش شده است (استانداری گلستان، ۱۳۸۸: ۱).

محور فعالیت‌های اقتصادی استان به دلیل موقعیت طبیعی آن کشاورزی است. اما از حدود 880000 اراضی قابل کشت آن فقط 300000 هکتار به صورت کشت آبی مورد استفاده قرار می‌گیرد. «بر اساس گزارش‌ها و بررسی‌های اولیه آب منطقه‌ای مازندران و گلستان، در حوزه‌های آبریز استان گلستان بالغ بر 1000 میلیون متر مکعب آب مازاد قابل انتقال به حوزه‌های مجاور وجود دارد که در صورت انتقال به دشت‌های استان گلستان، توسعه مناسبی را برای منابع آب و خاک استان فراهم می‌نماید» (استانداری

گلستان، ۱۳۸۸: ۲). با وجود تنگناهای اشاره شده در خصوص منابع آب، بیشترین شاغلین استان در بخش کشاورزی با حدود ۳۹ درصد مشغول فعالیت بوده که چنانچه مشکلات مربوط به تأمین آب حل گردد این رقم تا بالای ۵۰ درصد می‌تواند افزایش یابد.

۴-۲-۲. جغرافیای سیاسی استان گلستان

استان گلستان نیمه دوم دهه ۷۰ شمسی و با مصوبه هیأت دولت از استان مازندران منتزع و به عنوان استان مستقل در چارچوب تقسیمات کشوری درآمد. این استان دارای ۱۱ شهرستان، ۲۱ بخش، ۲۴ نقطه شهری و ۵۰ دهستان می‌باشد. شهرستان‌های آن شامل: گرگان، گنبد کاووس، بندر ترکمن، بندرگز، علی‌آباد، کردکوی، مینو دشت، کلاله، آق‌قلا، را میان و آزاد شهر می‌باشند.

بر اساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، جمعیت استان گلستان ۱/۶۱۷/۰۸۷ نفر که در مقایسه با جمعیت سال ۱۳۷۵ (۱/۴۲۶/۲۸۸ نفر) از رشد سالانه ۱/۲۶ درصد برخوردار بوده است. جمعیت شهری آن حدود ۴۹/۱۷ درصد و نسبت جمعیت روستایی ۵۰/۸۳ درصد به جمعیت کل استان بوده است. جمعیت استان جوان بوده و بالاترین درصد جمعیت مربوط به رده سنی ۱۵ تا ۲۴ ساله است.» (استانداری گلستان، ۱۳۸۸: ۲).

در این استان اقوام مختلفی شامل: فارس‌ها، ترکمن‌ها، بلوچ‌ها، قزاق‌ها و ... زندگی می‌کنند اما اقوام عمده ساکن این استان به دو بافت کلی تقسیم می‌گردند که شامل: فارس‌ها و ترکمن‌ها می‌باشند. بر اساس آمارهای استخراج شده در این استان جمعیت ترکمن‌های این استان برابر با ۵۰۴۳۸۱ می‌باشد. «از مجموع ۵۰۴۳۸۱ نفر جمعیت قوم ترکمن در استان گلستان به تفکیک ۱۰۸۶۷۴ نفر در شهرستان کلاله، ۱۸۳۲۷۴ نفر در شهرستان گنبد، ۱۲۵۴۹ نفر در شهرستان علی‌آباد، ۷۹۱۹۰ نفر در شهرستان آق‌قلا، ۲۵۱۹ نفر در شهرستان گرگان، ۱۰۹۸۷۵ نفر در شهرستان بندر ترکمن و بقیه در شهرستان‌های دیگر استان ساکن هستند. با توجه به جمعیت کلی استان (ترکمن‌ها) بیش از ۳۳ درصد را شامل می‌شوند و تراکم جمعیتی آنها عمدتاً در شهرهای مرز است که به ترتیب در گمیشان (۱۰۰ درصد)، آق‌قلا (۹۸ درصد)، بندر ترکمن (۸۵ درصد)، گنبد (۷۷ درصد)، کلاله (۵۵ درصد) و مینو دشت (۴۰ درصد) از جمعیت این شهرها را تراکم تشکیل می‌دهند و درصد کمی نیز در شهرهای دیگر استان از جمله مرکز استان (گرگان) ساکن هستند و در توصیف وضعیت سرزمینی، ۳۷/۶ درصد از مساحت استان با تراکم نسبی ۴۷ نفر در هر کیلومتر مربع در اشغال قومیت ترکمن است که این امر گویای اهمیت این قوم در معادلات استانی و کشوری است» (سایت تبیان، ۱۳۸۹: ۱-۳).

ترکمن‌های ساکن در منطقه ترکمن صحرای استان گلستان از سه ایل عمده شامل: یموت‌ها، گوکلان‌ها و تکه‌ها تشکیل شده‌اند که البته در درون هر یک از این ایل‌ها، طایفه‌های متعددی وجود دارد مثل: یموت‌های ایران به دو طایفه‌ی بزرگ جعفربای و آتابای و طایفه‌ی گوکلان‌ها نیز به دو طایفه‌ی دو درغه و نمایی تقسیم می‌شوند در درون همین طوایف نیز تیره‌های متعددی وجود دارد.

غیر از تفاوت‌های قومی و نژادی که بین فارس‌ها و ترکمن‌ها وجود دارد از لحاظ مذهب نیز، اکثریت غالب ترکمن‌ها اهل سنت و حنفی مذهب می‌باشند در صورتی که فارس‌ها و یا سایر اقوام ساکن در استان گلستان شیعه مذهب هستند. جمعیت استان اصطلاحاً به دو عنوان کلی تقسیم می‌شود که در یک بخش آن ترکمن‌ها بوده که ترکمن‌ها افراد غیر ترکمن را با اسم ولایت خطاب می‌کنند. ترکمن‌های ساکن در دو سوی رودخانه‌های مرزی استان گلستان (رودخانه‌های اترک، هریرود) از لحاظ نژادی، قومی، زبانی و مذهبی با هم‌تاهای خود در خاک ترکمنستان اشتراکات ژئوپلیتیکی بیشتری دارند. رودخانه‌های مرزی در امتداد دو منطقه ترکمن صحرای ایران و کشور ترکمنستان قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی به عنوان یک حائل طبیعی، جدا کننده‌ی دو طرف بوده اما با فروپاشی شوروی سابق، علائق ژئوپلیتیکی ایران و ترکمنستان به یکدیگر نزدیک شده است. ضمن آن که به دلیل برداشته شدن فضای امنیتی شدید در مرزهای دو کشور، تجمع جمعیت در کناره‌های رودخانه‌های مرزی بین دو کشور خصوصاً اترک بیشتر از گذشته شده است بر همین اساس بهره برداری از آب رودخانه اترک و تأسیسات جانبی آن نسبت به گذشته چند برابر شده است.

به جز درگیری‌هایی که در سال ۱۳۸۵ در مناطق ترکمن صحرا (گنبد کاووس) به وقوع پیوسته که باعث تنش و بحران در مناطق ترکمن نشین شده بود، از آن تاریخ به بعد حادثه امنیتی که در این منطقه رخ داده باشد گزارش نشده است. اما نیازهای قومی ترکمن‌ها مبنی بر مشارکت بیشتر در توزیع قدرت، ثروت و منزلت همیشه مطرح بوده است.

۳-۴. جغرافیای طبیعی و سیاسی ترکمنستان

کشور ترکمنستان در جنوب غربی آسیای مرکزی قرار گرفته است. این کشور دارای ۴۸۸۰۹۹ کیلومتر مربع وسعت می‌باشد. ترکمنستان تنها کشوری از آسیای مرکزی است که با ایران دارای مرزهای مشترک جغرافیایی است. ترکمنستان از جنوب و جنوب شرقی به ایران و افغانستان، از شمال و شمال شرق به کشورهای قزاقستان و ازبکستان و از غرب به دریای مازندران محدود می‌گردد. طول مرزهای جغرافیایی ایران و ترکمنستان حدود ۱۲۰۰ کیلومتر است. ترکمنستان دارای آب و هوای صحرایی است. شمال این

کشور زمستان‌های بسیار سردی داشته که میانگین درجه حرارت آن به ۴- تا ۳- درجه سانتیگراد می‌رسد. در تابستان‌ها به دلیل داشتن آب و هوای صحرایی و گرم، میانگین درجه حرارت این کشور به ۳۲ درجه بالای صفر می‌رسد. میزان بارش میانگین این کشور بین ۲۰۰ تا ۴۲۰ میلی متر در نوسان است. کشور ترکمنستان از بیابان‌ها و فلات‌های پست تشکیل شده که مهم ترین بیابان آسیای مرکزی یعنی بیابان قره قوم که حدود ۹۰ درصد خاک ترکمنستان را در بر می‌گیرد، در این منطقه قرار دارد. فقط بخشی از جنوب این کشور در قلمرو کوه‌های کپه داغ (کوپت داغ) می‌باشد. وجود کوه‌های هزار مسجد با امتداد از شمال غربی به جنوب شرقی در راستای کوه‌های خراسان باعث سرچشمه گرفتن رودهای تجن و مرغاب شده است. کوه آیری بابا با حدود ۳۱۳۷ متر ارتفاع یکی از بلندترین نقاط کشور ترکمنستان بوده که در همین ناحیه قرار دارد. یکی از سرشاخه‌های رودخانه مرزی اترک از دامنه‌های جنوبی کوه‌های کپه داغ سرچشمه گرفته که پس از عبور از نقاطی که مرزهای مشترک ایران و ترکمنستان را تشکیل می‌دهد در منتهی الیه خود به دریای خزر می‌ریزد.

به دلیل وجود بیابان‌های فراوان در آسیای مرکزی و کمبود آب برای امور کشاورزی، احداث کانال قره قوم از سال ۱۹۵۴ و با استفاده از نیروی کار زندانیان دوره‌ی تسلط استالین بر شوروی سابق شروع گردید. این کانال که حدود ۱۱۰۰ کیلومتر آن حفر شده بود در انتها باید به دریای خزر متصل می‌شد. بعد از رودخانه‌های تجن - اترک و مرغاب، کانال قره قوم یکی از منابع تأمین کننده مهم آب جمهوری ترکمنستان است.

«اتحاد شوروی سابق در احداث این کانال دو هدف اساسی را دنبال می‌کرد، هدف اول جنبه اقتصادی و توسعه کشت پنبه بوده و هدف دوم که در کنار اهداف اقتصادی، جنبه سیاسی نیز داشت، اسکان عشایر دامپرور ترکمن در محدوده کانال بوده است تا کنترل سیاسی این عشایر نیز آسان تر گردد» (سارولی، ۱۳۸۱: ۵). ترکمن‌ها در گذشته خود را غز یا غوز^۱ که از کلمه اغوذخان جد مشترک آنها گرفته شده است، خوانده می‌شوند. بعدها به دلیل استقرار آنها در منطقه ترکستان به نام ترکمن مشهور و معرفی شدند. زندگی ترکمن‌ها به سه دوره کلی تقسیم می‌گردد. این دوره‌ها عبارتند از:

۱. دوره بیابان گردی: در این دوره، ترکمن‌ها بین صحرای مناطق مغولستان تا آسیای مرکزی به همراه دام‌هایشان در حرکت بودند. دو عامل طبیعی و جغرافیایی شامل مراتع و آب شیرین در حرکت آنان مؤثر بوده است.

۲. دوره مهاجرت از مغولستان به مناطق ترکمنستان و ترکمن صحرای ایران: ترکمن‌ها ابتدا اقوام پراکنده‌ای بودند که در یک منطقه وسیع جغرافیایی از مغولستان، آسیای مرکزی، افغانستان و شمال ایران زندگی می‌کردند. این اقوام و قبایل در قرن‌های

شانزدهم و هفدهم میلادی در مرزهای سه کشور ایران، افغانستان و ترکمنستان فعلی مستقر شدند، قبایل یموت، تکه‌ها و ساریق‌ها در قسمت‌های اوست یورت، ساری قمیش، قره بوغاز و اطراف دریای خزر، سالورها در ناحیه بالخان و چودورها، ایغدیرها و ابدال‌ها در نزدیکی ازبکستان، ساحل اوزبوی و دامنه‌های کوپت داغ زندگی می‌کردند. لشکرکشی نادرشاه افشار به مناطق خیوه، خوارزم، مرو و بخارا و تصرف این مناطق، منجر به کوچ اجباری ترکمن‌ها از این مناطق به خراسان، استرآباد (گران فعلی) و ترکمنستان فعلی گردید. به دلیل وجود آب مناسب در اطراف دریای خزر، خلیج گران و جنوب خراسان، ترکمن‌ها استقرار بیشتری در این مناطق یافتند، با این توضیح که ترکمن‌ها به دلیل روحیه کوچندگی که داشتند هیچ گاه به طور کامل تحت تسلط سیاسی دولت‌های مرکزی منطقه نبودند بنابر این روحیه واگرایی در بین ترکمن‌ها نسبت به دولت‌های مرکزی منطقه بیشتر از روحیه همگرایی آنان بوده است. آنها به طور دائم در قرن نوزدهم میلادی با دولت‌های مرکزی ایران و روسیه در حال زدو خورد‌های نظامی بوده‌اند.

۳. دوره سوم به دوره‌ی مرزبندی‌های سیاسی و جغرافیایی بین ایران و شوروی سابق نامگذاری شده است. اتحاد قومی و سیاسی بین ترکمن‌ها در دهه‌ی ۱۸۷۰ تا ۱۸۸۰ میلادی و تسلط آنان بر مناطق وسیعی از ترکمنستان فعلی و بخش‌هایی از ترکمن صحرای ایران، داعیه‌ی تشکیل یک جمهوری مستقل را در بین ترکمن‌ها تقویت نمود که البته این سیاست با استراتژی بلند مدت روس‌ها برای تسلط بر منطقه آسیای مرکزی و حتی شمال ایران در تضاد بوده است. بنابراین قوای نظامی روسیه به فرماندهی ژنرال اسکوبلف در سال ۱۸۸۱ میلادی بر ترکمن‌ها غلبه کرده و علاوه بر تصرف ترکمنستان، بخش‌هایی از خاک ایران را نیز به تصرف خود آوردند اما نهایتاً با قراردادهای دو جانبه‌ای که بین ایران و روسیه به امضاء رسید، بخش ترکمن صحرای فعلی در خاک ایران باقی ماند و مرزهای رسمی دو کشور براساس قرارداد آخال تعیین گردید. این وضعیت تا سال ۱۹۹۱ میلادی ادامه داشته و در این سال که فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی رسماً اعلام گردید، جمهوری ترکمنستان به عنوان یک کشور مستقل رسماً به جامعه جهانی پیوست.

«کل جمعیت ترکمنستان در سال ۱۹۷۰ میلادی در حدود ۲/۱۵۸۰۰۰ نفر بوده که ۶۶ درصد آنها ترکمن هستند» (عسگری خانقاه و کمالی، ۱۳۷۴: ۷۰). بین سال‌های ۱۹۷۰ تا سال ۲۰۰۰ میلادی جمعیت ترکمنستان به بیش از دو برابر زمان گذشته افزایش یافته است. این جمهوری پس از استقلال کامل، سیاست بی‌طرفی در مناقشات منطقه‌ای و بین‌المللی را در پیش گرفته که این سیاست مورد تأیید مجامع بین‌المللی قرار گرفته است.

۴-۴. هیدروپلیتیک رودخانه مرزی اترک

یکی از رودخانه‌های مهم شمال کشور، رودخانه مرزی اترک می‌باشد. رودخانه اترک در شمال شرقی و شمال ایران جاری بوده و جزء رودهای دائمی و بین‌المللی محسوب می‌شود. طول رودخانه اترک از سرشاخه‌های آن در کوه‌های شاه جهان در خراسان شمالی تا دریای خزر جمعاً به طول ۵۳۵ کیلومتر است. سرشاخه‌های اصلی و داخلی رود اترک در روستای چات با رود سومبار به هم می‌آمیزند و از این نقطه مرز ایران و ترکمنستان به طول ۱۹۰ کیلومتر تشکیل می‌شود (بای، ۱۳۸۴: ۱۸۹).

اترک داخلی که از اطراف شهرستان قوچان سرچشمه می‌گیرد پس از عبور از حوضه شهرستان‌های قوچان، شیروان بجنورد، وارد دشت گرگان و مناطق ترکمن صحرا شده و در انتهای مسیر خود از منطقه گمیشان به درون خاک ترکمنستان وارد و پس از مسیری حدود ۳۳ کیلومتر نهایتاً به دریای مازندران می‌ریزد. یکی از سرشاخه‌های رودخانه مرزی اترک رودخانه سومبار است. این رودخانه از تپه‌های نه چندان مرتفع درون ترکمنستان سرچشمه گرفته و پس از طی مسیر خود وارد منطقه مرزی ایران و ترکمنستان در استان خراسان شمالی می‌گردد. طول اصلی رودخانه سومبار از درون ترکمنستان تا اتصال آن به رودخانه مرزی اترک در ناحیه چات حدود ۴۳ کیلومتر است که ۲۶ کیلومتر آن مرزهای رسمی ایران و ترکمنستان را در استان خراسان شمالی تشکیل می‌دهد و اصطلاحاً به آن اترک خارجی می‌گویند.

شیب رودخانه مرزی اترک از شرق به غرب بوده و ارتفاع آن بین ۱۳ تا ۱۰۰ متر در نوسان است. بیشتر این منطقه از سطح صاف با شیب ملایم تشکیل شده و رسوبات درون رودخانه به اطراف آن منتقل می‌شود در حقیقت رودخانه اترک این دشت (دشت ترکمن صحرای ایران) را از صحرای ترکمنستان (صحرای قره قوم) جدا می‌کند. در نقاط پست این دشت (در درون ایران) در اثر طغیان رودخانه اترک و خارج شدن مقداری آب از بستر اصلی و هم‌چنین سیلاب‌های محلی و زهکشی طبیعی، سفره‌های سطحی آب و تعدادی دریاچه به وجود آمده که بزرگ‌ترین آنها دریاچه دانشمند و الاگل است. آب این دریاچه‌ها تبخیر شده که شوره زارهایی ایجاد می‌کند (بای، ۱۳۸۴: ۱۹۲).

میزان برداشت آب از رودخانه مرزی اترک در مطالعات انجام شده، متفاوت ذکر گردیده است، آقای مهندس عباس جعفری در جلد دوم کتاب خود تحت عنوان رودهای ایران، میانگین آبدهی سالانه اترک را ۲۷۵ میلیون متر مکعب عنوان نموده است اما منابع رسمی وزارت نیرو و آب منطقه‌ای مازندران و گلستان میزان توافقات محلی به عمل آمده با طرف‌های ترکمنستانی برای استحصال آب شیرین از رودخانه اترک را سالانه ۴۴۰ میلیون متر مکعب اعلام نموده که نیمی از آن متعلق به ایران و نیمی دیگر متعلق به ترکمنستان می‌باشد. در عین حال کارشناسان منابع آب، میزان بهره‌برداری از

حوضه‌ی آبریز مشترک رودخانه اترک را، ۸۰۰ میلیون متر مکعب برآورد نموده‌اند. البته در حال حاضر فقط ۸۵ میلیون مترمکعب از میزان توافق‌های به عمل آمده استفاده می‌شود زیرا سرمایه‌گذاری‌های مناسبی برای استحصال و انتقال آب به سایر نقاط استان گلستان صورت نگرفته است.

ترکمنستان نیز از لحاظ منابع آبی بسیار فقیر بوده و تمامی نیازهای آبی شیرین این کشور از طریق رودخانه‌های بالادستی و یا رودخانه‌های مشترک مرزی تأمین می‌گردد. بخش عمده‌ای از نیازهای آبی ترکمنستان از سرشاخه‌های رودخانه آمودریا که در خاک تاجیکستان سرچشمه گرفته و به عنوان مهم‌ترین رودخانه در منطقه آسیای مرکزی است تأمین می‌گردد. دومین منبع آبی ترکمنستان از منابع رودخانه‌های مرزی اترک و سومبار تأمین می‌شود. توجه داشته باشیم که ایران همواره با همسایگان خود برسر تقسیم آب‌های مرزی و یا چگونگی بهره‌برداری از آنها اختلاف داشته است. در طول ۵ قرن گذشته، ۲۵ جنگ با کشورهای همسایه بر سر آب و رودخانه‌های مشترک رخ داده که بزرگ‌ترین و خسارت‌بارترین آنها جنگ تحمیلی عراق بر علیه ایران است که شروع آن برسر رودخانه اروند رود بوده است.

در مرزهای ایران و ترکمنستان، هیدروپلیتیک رودخانه‌های مرزی بین دو کشور، همیشه منشاء نقش آفرینی روابط میان دو کشور بوده است. هنگامی که مرزهای سیاسی و جغرافیایی دو کشور در زمان حکومت تزارها در روسیه تثبیت نشده بود و ترکمن‌های دو سوی مرز زندگی کوچ‌نشینی داشته‌اند، اختلاف در بهره‌برداری از منابع آبی محدود بوده است. اما تثبیت مرزهای دو کشور، تقویت فرهنگ یکجانشینی و توسعه شهرها و افزایش جمعیت و گسترش کشاورزی در دو سوی رودخانه اترک، جایگاه هیدروپلیتیک را در روابط و مناسبات سیاسی دو جانبه ارتقاء بخشیده است.

رودخانه مرزی اترک از دو شاخه خارجی و داخلی تشکیل می‌شود. اترک خارجی از کوه‌های کپه داغ سرچشمه گرفته که پس از طی مسیر خود در درون ترکمنستان به مرزهای ایران و ترکمنستان در منتهی‌الیه خراسان شمالی رسیده و مرزهای این کشور با ایران را به طول ۲۶ کیلومتر تشکیل می‌دهد اترک خارجی را به اسم رودخانه سومبار می‌شناسند طول این رودخانه از درون ترکمنستان تا محل تلاقی با رودخانه داخلی اترک مجموعاً ۴۳ کیلومتر است. رودخانه اترک داخلی که از کوه‌های اطراف قوچان سرچشمه می‌گیرد با اترک خارجی (سومبار) در محلی به نام چات تلاقی یافته و مرزهای رودخانه‌ای ایران با ترکمنستان را در استان گلستان و ترکمن صحرا تشکیل می‌دهد این رودخانه پس از طی ۸۰ کیلومتر از مرز دو کشور در محلی به نام داشلی برون به طرف خاک ترکمنستان تغییر مسیر داده و از طریق خاک ترکمنستان وارد دریای خزر

۴-۵. جغرافیای تاریخی و رژیم حقوقی اترک

براساس مستندات تاریخی اقوام ترکمن که خود را از نوادگان آغوز می‌دانند و در کتیبه‌های تاریخی معروف به غوزها هستند از چندین قرن گذشته تحت حاکمیت دولت‌های مرکزی ایران بوده‌اند. قبایل ترکمن‌ها در نواحی مختلف شمال و شمال شرقی ایران، در مناطقی از افغانستان و خان نشین‌های خیوه و بخارا ساکن بوده‌اند. ایلات ترکمن گاهی بر اثر فشار ازبک‌ها و بعضی از حکومت‌های همسایه ایران، از تسلط دولت مرکزی خارج می‌شدند اما مجدداً با قدرت یافتن دولت مرکزی و تقویت نیروهای ایران در مرزهای جغرافیایی ایران، بر تبعیت خود از دولت مرکزی باقی می‌ماندند. این مسئله در دوران صفویه و افشاریه به کرات مشاهده شده و در جغرافیای تاریخی ایران ثبت شده است.

«در اوایل قرن هیجدهم نادرشاه به ترکمنستان حمله برد و در سال ۱۷۰۶ میلادی بخارا و خیوه را تصرف کرد. در سال ۱۷۲۸ پس از حملات نادرشاه گروه بزرگی از ترکمن‌ها مجبور شدند از دست خان‌نشین خیوه به کرانه دریای خزر و نواحی استرآباد کوچ نمایند» (بای، ۱۳۸۴: ۱۹۸).

روس‌ها از اواخر قرن ۱۸ و اوایل قرن ۱۹ میلادی و بر اساس وصایای پتر کبیر تلاش فراوانی داشتند که با تصرف شمال ایران به خصوص مناطق قفقاز، ترکمنستان و افغانستان، علاوه بردراختیار گرفتن کامل دریای خزر، به سرعت و با گشایش سرزمین‌های جدید خود را به آب‌های گرم خلیج فارس و دریای عمان نزدیک نمایند. روس‌ها از نیمه دوم قرن ۱۹ میلادی حملات خود را به خجند، خیوه، سمرقند شدت بخشیده و این نواحی را به تصرف خود درآوردند. «تهاجمات مداوم تزار و صرف هزینه‌های گزاف در طول چند دهه هرگز در ترکمنستان مثمر ثمر نبود تا این که در آخرین نبرد سهمگین که در گوگ تپه به سال ۱۸۸۱ میلادی به وقوع پیوست مقاومت ترکمن‌ها در برابر خیانت دولت انگلیس، تسلیحات مرگبار امپراطوری روس و اختلاف و چند دستگی طوایف ترکمن شکسته شد و پیروزی روسیه شکل گرفت» (بای، ۱۳۸۴: ۱۹۸). روس‌ها پس از تصرف این منطقه بلافاصله قرار داد معروف آخال را با ایران به امضاء رساندند. روس‌ها سعی نمودند آنچه که منافع آنها را تأمین می‌کند در قرار داد گنجانده و بر ایران تحمیل نمایند. در این قرار داد روس‌ها به مسئله تأمین آب نقاط مرزی و استان‌های جدار مرزی ترکمنستان با ایران اهتمام ویژه‌ای داشتند. «چون منبع رود فیروزه و منابع بعضی رودها و انهار که ایالات ماورای بحار خزر متصله سرحد ایران را مشروب می‌کند، در خاک ایران واقع شده است، دولت علیه متعهد می‌شود که به هیچ وجه نگذارد که از منبع الی خروج از خاک ایران، در امتداد رود (اترک) و انهار مزبور قراء جدیدی تأسیس شده و اراضی که بالفعل زراعت می‌شود توسعه داده شود» (حافظ نیا، ۱۳۸۱: ۳۱۱).

در متن قرارداد علاوه بر تحمیل مسایل حقوقی، امنیت سیاسی و اقتصادی ترکمنستان را در گرو ورود آب‌های مرزی سرچشمه‌های رودخانه‌های درون ایران، بدون محدودیت تعیین کرده و حاکمیت سرزمین ایران را کاملاً نقض نموده‌اند.

در دوران انقلاب بلشویکی ۱۹۱۷ روسیه، ترکمن‌ها سعی نمودند که دولت مستقلی در امتداد مرزهای جغرافیایی ایران به مرکزیت عشق‌آباد به وجود آورند اما با سرکوب حکومت جدید شوروی و همکاری رضاخان با روس‌ها، تلاش ترکمن‌ها بی نتیجه ماند و نهایتاً در اکتبر سال ۱۹۲۴ میلادی جمهوری ترکمنستان در اتحاد جماهیر شوروی به عنوان یکی از جمهوری‌های ۱۵ گانه باقی مانده و مرزهای ایران در منطقه ترکمن صحرا تثبیت شد.

در اولین موافقت‌نامه‌ای که پس از تشکیل جمهوری ترکمنستان، بین ایران و شوروی سابق منعقد گردید در ماده ۱۴ این قرارداد پیرامون رودخانه اترک آمده است: آب رودخانه مرزی در سراسر خط مرزی بین دو طرف موافقتنامه به دو قسمت مساوی بین ایران و ترکمنستان تقسیم می‌گردد اندازه‌گیری آب رودخانه اترک توسط تکنسین‌های دو طرف موافقتنامه از مرز تا محلی که جریان آب رودخانه اترک در داخل ایران وارد می‌شود به عمل آید. آب اندازه‌گیری شده باید به دو قسمت مساوی تقسیم گردد.

مجدداً در سال ۱۹۵۷ میلادی مطابق با سال ۱۳۳۶ شمسی موافقتنامه‌ای در تهران در خصوص بهره‌برداری مشترک از آب رودخانه اترک، تشکیل کمیسیون برای میله کوبی مرزهای دو کشور و نظارت بر تغییر مسیر رودخانه به امضاء طرفین رسیده که در حال حاضر نیز، این قرار داد به عنوان مبنای تصمیم‌گیری‌های حقوقی پیرامون رودخانه‌های مرزی ایران با ترکمنستان است.

در تمامی قراردادهای منعقد شده بین ایران و شوروی سابق، روس‌ها بر تضمین بهره برداری مشترک جریان آب رودخانه اترک به منظور توسعه اراضی پایین دست رودخانه (اراضی مربوط به ترکمنستان) تأکید داشته‌اند. یکی از سرشاخه‌های رود اترک که معروف به اترک خارجی است، رودخانه مرزی سومبار می‌باشد.

رودخانه اترک در طول مسیر خود از خراسان شمالی تا مناطقی از استان گلستان به دلیل شیب آن، هر ساله خسارت‌های فراوانی را به زمین‌های زراعی، مناطق سرحدی و مرزی ایران و ... وارد می‌نماید. در این رابطه آقای علایی مدیر عامل آب منطقه خراسان شمالی می‌گوید: «رودخانه مرزی سومبار از سرشاخه‌های رودخانه اترک است. این رودخانه به دلیل شیب عمومی دره سومبار، در سال‌های گذشته به سمت ایران تغییر مسیر داده و برخی علائم مرزی، زمین‌های کشاورزی، جاده مرزی، خطوط انتقال انرژی و تلفن را تخریب کرده است» (علایی: ۱۳۸۶).

در اواخر سال ۸۶ و اوایل سال ۸۷ توافق‌هایی با مسئولان کشور ترکمنستان پیرامون لایروبی، دیواره بندی و میله کوبی جدید در خط مرزی رودخانه اترک، به عمل آمده و عملیات اجرایی آن شروع اما پس از مدتی به دلیل اعتراض شدید دولت و مقامات مرزی ترکمنستان از طریق وزارت امور خارجه آن کشور، عملیات اجرایی لایروبی و ... متوقف گردید.

تأکید و یادآوری می‌گردد که پس از استقلال جمهوری ترکمنستان، در رابطه با رژیم حقوقی رودخانه‌های مرزی این کشور با جمهوری اسلامی ایران، هیچ قرارداد رسمی بین طرفین منعقد نگردیده است.

۵. نتیجه گیری

براساس نتایج مطالعات کارشناسان بین‌المللی و هیدرولوژیست‌ها، در حال حاضر ۲۶ کشور جهان از نظر منابع آب‌های سطحی و شیرین دچار کمبود شدید بوده و با بحران این منبع حیاتی مواجه‌اند که از این تعداد ۹ کشور در منطقه خاورمیانه و جنوب غربی آسیا قرار دارد. بنابر این رقابت و کشمکش بر سر تسلط بر منابع آب‌های مرزی و یا حوضه‌های آبریز مشترک جدی بوده و پیش‌بینی می‌گردد که در بعضی از نقاط منجر به درگیری‌های شدید سیاسی و نظامی می‌شود.

جمهوری اسلامی ایران از نظر اقلیم جغرافیایی نیمه خشک و جزء مناطق کم آب جهان محسوب می‌شود. افزایش جمعیت در طی ۵۰ سال گذشته، سرانه مصرفی آب شیرین ایران را بسیار کاهش داده است.

کاهش سرانه آب و افزایش جمعیت و نیاز به تولید مواد غذایی بیشتر، ضرورت کنترل آب‌های سطحی به خصوص رودخانه‌های مرزی و یا حوضه‌های آبریز مشترک بین ایران و کشورهای همسایه را ضروری نموده است. ارزش آب شیرین حتی از منابع فسیلی بیشتر بوده زیرا آب شیرین تنها ماده‌ای است که از حیطة تولید انسان خارج است.

کشور ترکمنستان که حوضه‌ی آبریز رودخانه مرزی اترک در مرزهای آن کشور با جمهوری اسلامی ایران قرار دارد از لحاظ منابع آب شیرین فقیر و نیازمندی‌های خود را از رودخانه‌های ورودی به این کشور تأمین می‌کند.

براساس آمارهای موجود بیش از یک میلیارد متر مکعب از آب‌های مورد نیاز این کشور از دو رودخانه اترک و هریرود که از درون ایران و افغانستان به ترکمنستان وارد

شده، تأمین می‌شود. هم چنین بخش دیگری از نیازهای آبی این کشور از رودخانه آمودریا که سرچشمه آن در تاجیکستان است، تأمین می‌گردد.

بنابر این هیدروپلیتیک در مرزهای ترکمنستان با همسایگان آن از جمله جمهوری اسلامی ایران نقش آفرینی می‌کند. آب در شمال ایران به خصوص در مجاورت مرزهای ایران با دو کشور ترکمنستان و افغانستان به عنوان یک معضل ژئوپلیتیکی از قرون گذشته نقش آفرینی کرده است.

کشور ترکمنستان با داشتن (یک چهارم) مساحت و یک پانزدهم جمعیت ایران به همان میزانی از آب‌های مشترک رودخانه اترک بهره برداری کرده که ایران استفاده می‌کند و انتظار دارد که مطابق قراردادهای استعماری زمان تزارها این روند ادامه داشته باشد. آب‌های شیرین سطحی و رودخانه‌های مرزی جزء سرمایه‌های ملی کشورها محسوب شده و منافع ملی ایران اقتضاء می‌کند که نسبت به مهار آنها خصوصاً در نقاطی که سرچشمه‌های اصلی رودخانه در درون ایران قرار دارد اقدام کند. از لحاظ مفاد کنوانسیون‌های بین‌المللی در خصوص چگونگی بهره برداری از رودخانه‌های مرزی و یا حوضه‌های آب ریز مشترک، به شرط انصاف و عدالت در بهره برداری از آب‌ها تأکید شده است. بنابر این ایران هم از نظر مساحت و هم از نظر جمعیت قابل مقایسه با کشور ترکمنستان نیست. ضمن آن که به نظر بعضی از حقوق دانان و متخصصین مسایل بین‌المللی، حق حاکمیت مشترک بر مرزهای رودخانه‌ای و منابع آبی آن در شرایط نوین بین‌المللی رد گردیده است.

یکی دیگر از ضرورت‌های مهار آب‌های مرزی خصوصاً رودخانه مرزی اترک در شمال کشور، حجم زمین‌های قابل کشت در منطقه گرگان و دشت بوده که به دلیل نداشتن آب کافی زیر کشت نمی‌رود. ۲۳۰ هزار هکتار از مجموع ۸۸۰ هزار هکتار زمین‌های زراعی استان گلستان به دلیل نداشتن منابع آبی مطمئن بلا استفاده مانده است و این کمبود مواد غذایی، بیکاری و عدم استفاده از سرمایه‌های ملی بوده که ادامه این روند به منافع ملی ایران لطمه وارد می‌کند.

اما برای برون رفت از شرایطی که با آن مواجه‌ایم پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

- مهار آب‌های سطحی رودخانه اترک داخلی به خصوص در نقاطی که هنوز به محل اتصال اترک خارجی نرسیده است.

- استفاده بیشتر از حوضه‌ی آبریز مشترک در امتداد مرزهای جغرافیایی ایران مرزهای جغرافیایی ایران با ترکمنستان با در نظر گرفتن روح کلی مفاد کنوانسیون‌های بین‌المللی و تأکید بیشتر بر مسئله انصاف و عدالت در بهره‌برداری از آب‌های رودخانه‌های مرزی.
- تعیین رژیم حقوقی مناسب با ترکمنستان بر سر چگونگی استفاده از آب‌های رودخانه مرزی اترک. در حال حاضر تمامی قراردادهای مربوط به قبل از استقلال این کشور از شوروی سابق می‌باشد.
- لایروبی، دیوارسازی و میله‌کوبی در نقاطی از رودخانه مرزی اترک که باعث تجاوزات مرزی به حریم سرزمینی ایران می‌گردد. این مسئله به دلیل نداشتن قراردادهای دو جانبه با ترکمنستان باعث خسارت‌های فراوانی در منطقه گلستان و خراسان شمالی شده است.
- استفاده از مازاد آب‌های این منطقه به منظور ایفای تفوق ژئوپلیتیکی ایران در روابط دو جانبه با ترکمنستان.

Archive of SID

۶. منابع

۱. اردکانیان، رضا و سهرابی، روح اله، ۱۳۸۵، تجارت آب مجازی: ادبیات جهانی و کاربرد در ایران، تهران، نشریه منابع آب ایران، شماره ۴.
۲. استانداری گلستان، ۱۳۸۸، *سیمای استان گلستان*، بخش امور زیربنایی، چاپ استانداری گلستان.
۳. بای، یارمحمد، ۱۳۸۴، *هیدروپلیتیک رودهای مرزی*، تهران انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر.
۴. حافظنیا، محمدرضا، ۱۳۸۱، *جغرافیای سیاسی ایران*، تهران انتشارات سمت.
۵. حافظنیا، محمدرضا، ۱۳۸۵، *اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک*، مشهد انتشارات پاپلی یزدی.
۶. خسروشاهی، محمد، ۱۳۸۵، *منابع طبیعی، راهبردهای منابع آب در بیابان و بیابان زایی*، تهران سایت شخصی.
۷. *سالنامه آماری استان گلستان*، ۱۳۸۸، بخش امور زیربنایی.
۸. سارولی، نازلی، ۱۳۸۱، *کتاب ترکمنستان*، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه.
۹. صادقی، رقیه، ۱۳۸۱، *تحلیل ژئوپلیتیکی منطقه گلستان*، دانشگاه آزاداسلامی واحد تهران مرکزی، پایان نامه کارشناسی ارشد.
۱۰. عسگری خانقاه، اصغر و شریف کمالی، محمد، ۱۳۷۴، *ایرانیان ترکمن، پژوهشی در مردم شناسی و جمعیت شناسی*، تهران انتشارات اساطیر.
۱۱. عزتی، عزت‌اله، ۱۳۸۷، *جزوه‌ی درس ژئواستراتژی*، تهران دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات دوره‌ی دکتری.
۱۲. علایی، محمد، ۱۳۸۶، *رودخانه مرزی ایران و ترکمنستان لایروبی و ساماندهی می‌شود*، تهران سایت شرکت منابع آب ایران.
۱۳. فروغی، پیام، ۱۳۸۲، *استفاده از آب‌های فرامرزی، امنیت بین المللی و مدیریت بحران در آسیای مرکزی*، ترجمه‌ی قاسم ملکی، تهران فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۴۳.
۱۴. کنعانی، ناصر، ۱۳۸۲، *چشم‌اندازی بر ابعاد مختلف بحران آب در آسیای مرکزی*، تهران فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز شماره ۴۳.
۱۵. سایت ایران پترو، (۱۳/۴/۱۳۸۹): *وضعیت مهار آب‌های مرزی ایران*.
۱۶. سایت آفتاب، (۱۱/۳/۱۳۸۷): *جنگ آب در هزاره سوم*.
۱۷. سایت ایران ریورز، (۱۰/۱/۲۰۱۰): *رودخانه‌های مرزی ایران*، رودخانه اترک.
۱۸. سایت تبیان استان گلستان، ۱۳۸۹، *بجای پیرامون اقوام و فرق ساکن در استان گلستان*.
۱۹. سایت ویکی پدیا، ۲۰۱۰: *مشخصات کشور ترکمنستان*.